

UOT: 801.7

Sevinc Paşayeva *

FÜZULİŞÜNASLIQ HƏMİD ARASLININ TƏDQIQATINDA

Xülasə

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi söz ustası, dünya şöhrətli şair Məhəmməd Füzulinin irsinə biganə qalmayan alimlərdən biri də akademik Həmid Araslıdır. Alim uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində şairin bir sıra əsərlərini üzə çıxarmışdır. O, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında şairin yaradıcılığı ilə bağlı yazılanları da öz tədqiqatına cəlb etmişdir. Akademik elmi fəaliyyəti ərzində şairin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi yüzə yaxın məqalənin və elmi əsərlərin müəllifi, tərtibçisi və redaktoru olmuşdur. Məqalədə H.Araslının şairin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi əsərlərə nəzər salınır və nümunələr göstərilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, H.Araslı, füzulüşünaslıq, təzkirə, ədəbiyyat

FUZULI STUDIES IN HAMID ARASLI'S RESEARCH

Summary

One of the scholars who didn't remain indifferent in the heritage of genius word master, world-famous poet, Mahammad Fuzuli in the Azerbaijani literature of XVI century was Hamid Arasli. The scientist explored several works of the poet as a result of his researches during the years. He wrote the history of Fuzuli's heritage involving the works that dedicated to poet's creativity in the Azerbaijani and world literary criticism. Academician was the author, compiler and editor of hundreds of articles and scientific works dedicated to poet's life and creativity. In the article is paid attention to the works that devoted to Hamid Arasli's life and creativity and examples are provided.

Key words: Mahammad Fuzuli, H.Arasli, Fuzuli studies, tezkire, literature

ФИЗУЛИВЕДЕНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГАМИДА АРАСЛЫ

Резюме

Одним из ученых, который не остался равнодушным к наследию гениального мастера слова, всемирно известного поэта азербайджанской литературы XVI века Мухаммеда Физули, был академик Гамид Араслы. В результате своих исследований в течение многих лет ученый выявил несколько работ поэта. Он написал историю наследия Физули, включив в нее произведения, посвященные творчеству поэта в азербайджанской и мировой литературной критике. Академик на протяжении своей научной деятельности был автором, составителем и редактором сотен статей и научных работ, посвященных жизни и творчеству поэта. В статье рассматриваются произведения Г.Араслы, посвященные жизни и творчеству поэта, а также приведены примеры из них.

Ключевые слова: Мухаммед Физули, Г.Араслы, физиуливедение, тезкире, литература

Giriş. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi söz ustası, dünya şöhrətli şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzuli yaratdığı gözəl irsi ilə könuüllərin sultanı olmuş, yüz illər keçməsinə baxmayaraq, təkrarsız qəzəlləri dillər əzbəri olub nəsilərdən-nəsilərə ötürülmüşdür. Azərbaycan-türk ədəbiyyat tarixində divan janrının ən möhtəşəm nümayəndələrindən biri olan Füzuli bir şair kimi şöhrət tapdığı günlərdən istər dövrünün, istərsə də bu günümüzün ədəbiyyatsevərlərinin diqqət mərkəzində

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: seva_111@yahoo.com

olmuş, irsi bir çox ədəbiyyatşünas alim tərəfindən araşdırılmış və araşdırılmaqda davam edir. Məqalədə Füzuli irsinə H.Araslının tədqiqatında nəzər salınır.

XX əsr Azərbaycan elmi və ədəbi-ictimai həyatında aparıcı mövqeyə malik şəxsiyyətlərdən biri olan görkəmli alim, akademik Həmid Araslı da Füzuli irsinə biganə qalmamışdır. Klassik irsin öyrənilməsi ilə bağlı fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini Nizami və Füzuli yaradıcılığının tədqiqinə həsr edən alim uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində şairin bir sıra əsərlərini üzə çıxarmışdır. Füzuli irsinin aşiqi olan H.Araslı hələ 1935-50-ci illərdə mütəmadi olaraq dövrü mətbuatda, elmi jurnal və dərsliklərdə şairin həyat və yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə həsr etdiyi “Məhəmməd Füzuli”, “Füzuli müasirləri”, “Füzuli”, “Füzulinin yaradıcılığı”, “Leyli və Məcnun” poeması”, “Azərbaycan dilində ilk “Leyli və Məcnun” əsəri”, “Yeddi gözəl” və “Yeddi cam” əsərlərinin müqayisəsi”, “İngilis alimi Gibb Füzuli haqqında”, “Füzulinin “Ənisül-qəlb” əsəri”, “Dünyada ən qədim və ən mükəmməl Füzuli divanı və onun nəşri”, “Füzuli əsərlərinin elmi nəşri”, “Füzulinin müəmmaları haqqında”, “Müəmma risaləsi” və sair elmi məqalələrlə çıxış etmişdir.

Görkəmli alimin Füzuli haqqında ilk əsəri 1939-cu ildə çap olunmuşdur. “Füzuli” adlanan, 33 səhifədən ibarət olan kitabçada alim apardığı tədqiqatların qısa xülasəsini yazmış, şairin doğulduğu, böyüdüüyü, yaşadığı mühit, uşaqlığı, gəncliyi, yazıb-yaratdığı dövr haqqında məlumat verməyə çalışmışdır. Əsərdə Füzuli haqqında məlum olan ilk mənbələrdən başlayaraq, o dövrə qədər Füzuli irsini araşdırmış alman, ingilis, rus və sair tədqiqatçılar haqqında məlumat vermiş, onların öz əsərlərində yazdıqları doğru və yanlış məlumatları təhlil etmişdir. Şairin yaradıcılığının zamanın təsirlərinə məruz qaldığını, düzgün dəyərləndirilmədiyini, fikirlərinin yanlış təhlil edildiyini bildirmişdir: “Onlar Füzulini “feodal, feodal-mülkədar, feodal-ruhani, sufi, passiv sufi, əsərlərində ilahi eşqi tərənnüm edən” bir şair kimi tanıtmğa çalışmışlar” [1, s.6]. H.Araslı əsərdə Füzulini Şərq ədəbiyyatında doğan günəşə bənzədən E.Gibbin, onun Azərbaycan şairi, orijinal simalı böyük sənətkar olması haqqında yazdığı fikirləri çox yüksək dəyərləndirərək oxucularla bölüşmüşdür: “Füzuli ilhamını bir türk və ya fars şairinin əsərlərindən deyil, öz könlündən alırdı. Öz dühasının işığı ilə gedən Füzuli!...” [1, s.8]. Görkəmli alim Füzulinin özü haqqında məlumat verdiyi kimi onun əsərləri haqqında da qısa məlumat vermiş, hadisələri və obrazları təhlil etməyə çalışmışdır.

H.Araslının “Füzuli” adlı nisbətən genişhəcmli daha bir əsəri 1958-ci ildə çapdan çıxıb. Əsər 59 səhifədən ibarətdir.

Uzun illər – 1935-ci ildən apardığı tədqiqatların nəticələrini bir yerə toplayan alim 1958-ci ildə 311 səhifəlik “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərini çap etdirir. Əsərin “Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi” adlanan ilk fəslində H.Araslı XVI əsrin ortalarından başlayaraq, şairin müasirləri tərəfindən yazılan təzkirələr daxil olmaqla, sovet dövrü alimlərinin Füzuli irsinə həsr etdikləri əsərləri təhlil etmişdir.

Təzkirələr içərisində Füzuli haqqında ilk məlumat verən Qastimonlu Lətifinin “*Təzkirətüş-şüəra*” və Əhdi Bağdadinin “*Gülşəni-şüəra*” təzkirələrindən nümunə gətirən alim şairin hələ XVI əsrdə öz müasirləri tərəfindən sevildiyini, xüsusi yaradıcılıq yolu, orijinal üslubu olan, yeni ədəbi məktəb banisi kimi tanındığını qeyd edir və təzkirələrdən nümunələr göstərir” [2, s.6-7].

Alim fars dilinə və fars ənənələrinə pərəstiş edən təzkirəçi Sam Mirzənin Azərbaycan dilinə və mədəniyyətinə olan etinasızlığına baxmayaraq, “Töhfe-yi-Sami” təzkirəsində Füzulidən yan keçə bilmədiyini, onun yaradıcılıq qüdrətini ümumi sözlərlə qeyd etdiyini bildirir.

Azərbaycan təzkirəçilərindən Sadiqbəy Əfşarın 1598-ci ildə bitirdiyi “Məcməül-xəvas” adlı əsərini diqqətə çəkir və əsərdə Füzuli haqqında maraqlı məlumatların verildiyini bildirərək yazır: “Sadiqinin bu məlumatında şairin həyatı və əsərləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Biz Füzulinin Azərbaycan dilində “Şahü gəda” adlı əsər yazmış olduğunu və hələlik elm aləminə məlum olmayan bu əsəri Sadiqinin şəxsən mütaliə etdiyini həmin məlumatdan öyrənmiş oluruq” [2, s.10].

Araşdırmaları zamanı təzkirələri tədqiq edən alim, Yaxın Şərq təzkirəçilərinin Füzuli irsinə böyük məhəbbətlə yanaşmalarına baxmayaraq, şairin yaradıcılıq qüdrətini, əsərlərinin bədii istiqamətini göstərə bilmədiklərini qeyd edir. H.Araslı təzkirəçilərin verdiyi məlumatların Yaxın Şərqi

hər bir yerində şairin irsinə olan məhəbbəti aydınlaşdırdığı kimi, tərcümeyi-halını müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatçılara əsas verdiyini bildirmişdir. Füzulinin adı, atasının adı, dünyasını dəyişdiyi il, əsərlərinin adları haqqında məlumatların bizlərə bu təzkirələr vasitəsilə məlum olduğunu qeyd edən alim yazır: “Biz şairin nüfuz dairəsini təzkirələr əsasında müəyyənləşdirə bildiyimiz kimi, tərcümeyi-halına aid müxtəlif məsələlərin həllində də təzkirələrdən istifadə edirik. Lakin Füzuli irsinin elmi tədqiqi sonrakı əsrlərə aid olmuşdur” [2, s.10].

Füzuli yaradıcılığında Qərbi Avropada ilk dəfə Hammerin “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərinin ikinci cildində bəhs etdiyini və onun yaradıcılığına 14 səhifə ayırdığını qeyd edir. Lakin alim Hammerin bu əsərində təzkirəçilərin verdiyi məlumatlardan istifadə etdiyini, Füzulinin əsərlərinin yalnız adlarını verməklə kifayətləndiyini və əsasən “Bəngü-Badə” əsərinin üzərində dayandığını yazır. Hammerin tərcümələrində səhvlərə yol verdiyini qeyd edən alim bunun Avropada Füzuli irsinin öyrənilməsində böyük maneə olduğunu bildirmişdir.

H.Araslı Y.E.Bertelsin Hammerin əsəri haqqında fikrinə münasibətini bildirərək yazır: “Hammerin əsərindən bəhs edən professor Y.E.Bertels onun Füzuli dilini doğru başa düşmədiyini, təzkirələrə tənqidi yanaşmadığını göstərmiş, əsərə belə qiymət verir: “Hammerin bütün bu xüsusiyyətləri, onun Füzuli haqqında qeydlərini ciddi elmi əhəmiyyəti olan məqalədən artıq, dolaşmaq bir şeyə çevirir” [2, s.11].

H.Araslı Füzuli irsinin Qərbi Avropada ingilis şərqşünası Gibb (1857-1901) qədər yaxşı öyrənilmədiyini, onun “Osmanlı şeiri tarixi” adlı əsərində şair haqqında ilk dəfə nisbətən doğru və dolğun məlumat verildiyini, bütün şərqşünasların əksinə olaraq, ilk dəfə Füzulini Azərbaycan şairi kimi göstərdiyini və yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini təyin etməyə çalışdığını bildirmişdir. Gibbin “Füzuli öz sələflərinin getmədiyi və xələflərinin gedə bilmədiyi bir yol ilə yüksələrək könül şairi kimi tək qalmışdır”, – fikrini Füzuli yaradıcılığının orijinallığına verilən yüksək qiymət kimi dəyərləndirmişdir [3, s.4].

Həmid Araslı öz əsərlərində Füzuli irsinin öyrənilməsində türk tədqiqatçılarının rolundan da bəhs edir. M.F.Köprülüzadənin əməyini xüsusi qeyd edən alim, onun bəzi tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Füzulini osmanlı şairi kimi deyil, Azərbaycan şairi kimi tədqiq etdiyini və onun Azərbaycan şairi kimi tanınmasında böyük rol oynadığını bildirir. 1924-cü ildə Füzuli külliyyatına yazdığı müqəddimədə şairin tərcümeyi-halına aid bir sıra dəyərli qeydlər verdiyini, orada şairlə bağlı bəzi rəvayətlərin əsassız olduğunu göstərdiyini və əsərlərinin siyahısını elmi şəkildə tərtib etdiyini yazır. Eyni zamanda onun əsərində yol verdiyi nöqsanları da diqqətə çəkir: “Lakin o, Füzulinin şiyəliyi haqqında fikir söyləyərkən, bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermiş və eyni zamanda böyük sənətkarı fəlsəfi görüş cəhətdən sufi şair kimi qiymətləndirmək və Füzuli əsərlərinin qüvvəsini ilahi eşqi tərənnümdə görmək kimi yanlış fikirlər irəli sürmüşdür” [2, s.13].

H.Araslı Köprülüzadənin daha bir yanlışını onun “Söhbətül-əsmar” əsərinin Füzuliyə aid olmadığını iddia etməsində görür.

Türk tədqiqatçısı İsmayıl Hikmətdən söz açan alim, onun Azərbaycanda çalışdığı müddətdə şairin fəaliyyətinin 400 illiyi münasibətilə yazdığı məqalədə Füzulinin farsca divanının müqəddiməsindən bəhs etdiyini, Füzuli ilə bağlı bir sıra məqalələr yazdığını, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərinin ikinci cildində Köprülüzadənin əsərindən istifadə etdiyini və şairin “Söhbətül-əsmar” əsərindən danışdığını bildirir.

Füzuli irsinin öyrənilməsində Türkiyə tədqiqatçılarının gördüyü işlərdən yazan görkəmli alim H.Araslı o dövrün son illərində nəşr olunan tədqiqat əsərlərini yüksək qiymətləndirir. Türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən bütün tədqiqatçıların Füzulidən yazdığını bildirir. Onlardan Kamal Ədibin, Əlinəhad Tərlanın, Əbdülbaqi Kölpınarlının gördüyü işləri diqqətə çəkir. Lakin onların sovet ölkəsində aparılan tədqiqatlardan xəbərsiz olduqlarını qeyd edir, sovet alimlərinin çoxdan aşkara çıxardıqları, elmə, ədəbiyyata məlum olan əsərləri elm aləminə yeni tapılmış əsər kimi təqdim etdiklərini vurğulayır.

Alim 40-50-ci illərdə Türkiyədə nəşr olunan iki tədqiqat əsərini xüsusi qeyd edir. Bunlardan biri doktor Əbdülqadir Qaraxanlının 1949-cu ildə İstanbulda nəşr olunan “Füzuli mühiti, həyatı və şəxsiyyəti” adlı doktorluq dissertasiyasıdır. H.Araslı əsər haqqında öz fikirlərini belə qələmə alır:

“Əbdülqadir, Füzulinin ayrı-ayrı əsərləri haqqında da bir sıra məqalələr yazmışdır. Lakin onun bu böyük həcmli əsəri şairin həyatı haqqında gedən tədqiqatı əsasən ümumiləşdirə bilməmişdir” [2, s.14].

O, əsərdə yol verilən qüsurları da diqqətə çəkir: “Lakin müəllif Füzulinin bir sıra əsərləri ilə tanış deyildir. O, “Mətləül-etiqaq”ı görməmiş, Füzulinin fars dilində yazdığı müqəddimədən, qəsidələrinin çoxundan, oğlu Fəzliyə yazdığı nəsihətdən və bir sıra başqa əsərlərdən xəbərsizdir. Eyni zamanda Qaraxan öz tədqiqatlarını çox nöqsanlı nüsxələr üzərində qurmuş, Türkiyədə mövcud olan qədim əlyazmalarından nədənsə istifadə edə bilməmişdir” [2, s.15].

Həmid Araslı türk tədqiqatçılarının Füzuliyə həsr etdikləri əsərlər içərisində ən dəyərli əsər kimi dosent Hasibə Mazı oğlunun “Füzuli-Hafız” adlı əsərini qiymətləndirir. Qeyd edək ki, müəllif 386 səhifədən ibarət olan əsərdə iki şairi müqayisə edir. Monoqrafiyada Füzuli və Hafizin tədqiqinə aid əsərlərdən istifadə edilmiş və əsərin birinci fəslə Füzuli divanının təhlilinə həsr olunub. Fəsilə divanın basma və yazma nüsxələri, Füzuli divanının yeni nüsxələrindən və mahiyyətindən bəhs olunur. H.Araslı bu fəslə belə təhlil edir: “Müəllif, Füzuli qəzəllərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl divanda şairin həyatına aid məlumatdan, Füzulinin dünyaya və həyata baxışından, əxlaqi fikirlərindən, Füzuli məhəbbətinin xüsusiyyətlərindən danışır. Şairin dili, onun dilinə şərq türkcəsinin və farscasının təsiri haqqındakı mülahizələrdən sonra Füzuli şeirlərindəki vəzn, qafiyə və sənətkarlıq məsələlərindən, onun şeir və şair haqqındakı fikirlərindən bəhs ilə birinci fəslə bitirir” [2, s.15].

Qeyd edək ki, əsərin ikinci fəslə Hafizə, üçüncü fəslə isə Füzuli ilə Hafiz divanlarının qarşılıqlı təhlilinə həsr olunub.

H.Araslı bu əsərdə geniş və zəngin materiallardan istifadə olunduğunu qeyd etməklə bərabər, eyni zamanda Füzuli ilə bağlı yol verilən nöqsanları da dilə gətirir. O, müəllifin Füzulinin əsərləri üzərində aparılan tədqiqatları tam əhatə etmədiyini, Füzuli yaradıcılığını araşdıran sovet ədəbiyyatşünaslarından yalnız H.Araslının adını çəkməklə kifayətləndiyini, Füzulinin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, şairin Azərbaycan dilində yazdığını etiraf etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilini ləhcə adlandırdığını, Füzulinin işlətdiyi bir sıra kəlmələri düzgün mənalandıra bilmədiyini qeyd edir. Füzuli və Hafizin divanlarının təhlilində verilən bir çox qeydlərini və Hafizin Füzuli üzərində təsirini sübut etmək cəhdini düzgün olmayan münasibət kimi dəyərləndirmişdir.

Həmid Araslı əsərdə müəllifin yalnız Füzuli yaradıcılığında məhəbbət mövzuna münasibətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Füzuli yaradıcılığında rus şərqşünaslarının tədqiqatlarından bəhs edən görkəmli alim-professor Smirnovun “Türk ədəbiyyatı öçerkləri” və Krımskinin “Türk tarixi və ədəbiyyatı” əsərlərində verilən məlumatları diqqətə çəkir.

H.Araslı Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin hələ XIX əsrdə erməni şairi Raffi tərəfindən erməni dilinə tərcümə edildiyini, Georqi Tarzıbaşyan tərəfindən isə ikicildlik “Füzuli şərh” adlı çox geniş bir tədqiqat əsərinin yazıldığını qeyd edir. Əsərin 450 səhifəlik birinci cildində şairin həyatından, 720 səhifəlik ikinci cildində isə Füzulinin əsərləri əsasında yaradıcılığı təhlil olunmuşdur [2, s.20].

Şairin yaradıcılığının Çində yaşayan uyğurlar tərəfindən də sevilib tədqiq edildiyini bildirən H.Araslı 1957-ci ildə onun əsərlərinin yeni nüsxəsinin Kaşqarda tapıldığı barədə mətbuatda mülahizələr irəli sürüldüyünü qeyd edir.

Dahi şair Füzulinin yaradıcılığının öyrənilməsində Azərbaycan alimlərinin rolundan da geniş söz açan H.Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində tədqiqatçıların və əsərlərinin adlarını çəkir, təhlillər aparır. XIX əsrdə Seyid Əzim Şirvaninin öz təzkirəsində Füzuli haqqında dərin məhəbbətlə bəhs etdiyini və əsərlərindən nümunələr verdiyini vurğulayır.

XX əsrdə Füzuli haqqında ilk geniş məlumatın ədəbiyyatşünas Abdulla Tofiq Sur tərəfindən verildiyini bildirən H.Araslı, onun “Füyuzat” məcmuəsində şairin həyat və yaradıcılığından, əsərlərinin poetik xüsusiyyətlərindən bəhs edən “Füzuliyə bir nəzər” adlı iki məqalə çap etdirdiyini yazır. Lakin alim bu iki məqalədə nəinki Füzulinin yaradıcılıq irsini, hətta onun çap olunmuş əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərini ətraflı təhlil etməyin mümkün olmadığını bildirir. Alim bu baxımdan Surun məqalələrini nöqsanlı saysa da, bu sahədə atılan ilk addım kimi yüksək qiymətləndirir. Surun Füzulinin əsərlərinin dilinə xüsusi diqqət etdiyini, onu osmanlı ədəbiyyatına daxil etmək cəhdinə baxmayaraq, dil etibarını ilə Füzulinin azərbaycanlı olması barədə yazdığı fikri diqqətə çəkir: “Füzuli lisanında məfuli-bihlər ilə bəzi siğeyi-feliyyələrdə azərbaycanlılığın hiss olunması, əcdadının Azərbaycan türklərindən olması haqqında bir zənn veriyor” [2, s.21].

H.Araslı Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Füzulinin mühüm rolunu ilk dəfə diqqətə çəkən, şeirimizdə Füzuli təsirinin XX əsrə qədər davam etdiyini göstərən tədqiqatçının Firidun bəy Köçərli olduğunu bildirir. Öz əsərlərində Füzuli təsiri altında əsərlər yazan şairləri diqqətə çəkən Köçərlinin müqayisə yolu ilə Füzulinin şeir tariximizdəki yerini təyin etməyə çalışdığını qeyd edir. Onun Füzulinin qüdrətini çox doğru təyin etdiyini, onu hər hansı avropalı və türk şərqsünasından daha doğru anladığını, əsərlərini düzgün izah edərək orada yüksək lirizm ilə dərin fəlsəfi fikri dəyərləndirdiyini bildirir. Onun Füzuli əsərlərinin tərbiyəvi təsirini göstərən ictimai mənasını aydınlaşdırdığı kimi, dünyəvi kədərini də mənə və ictimai köklərini aydınlaşdırdığını, nəsr dilini təqdir etdiyini yazır. Həmid Araslı Füzuli irsinin araşdırılmasında Köçərlinin rolunu belə dəyərləndirir: “Ömrünün çox hissəsini xalqın maarifinə, ədəbi irsinin öyrənilməsinə sərf edən Firidun bəy, özü görkəmli ictimai xadim olduğundan, Füzuli əsərlərindəki ictimai motivləri daha dərinləndirən deyil, onu bir xalq şairi, “məzlumların halına yanmaq üçün xəlq olunmuş” bir sənətkar kimi təqdir edirdi” [2, s.26].

“Doğrudur, Köçərli Füzulinin əsərlərinin hamısını görməmişdir. Hətta “Nişançı Paşaya məktub” ilə “Şikayətnamə”ni ayrı-ayrı əsərlər hesab etmək kimi sadələşməyə göstərmişdir. Lakin o, şairin mətbu əsərləri əsasında, yuxarıda izah etdiyimiz kimi, yeni və düzgün fikirlər söyləyə bilmişdir ki, bu cəhətdən onun əsəri Füzuli irsinin öyrənilməsi işində yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. Köçərli Füzuli yaradıcılığının ictimai məzmununu özündən əvvəl yazan şərqsünasların hamısından, sonra yazanların çoxundan düzgün anlamışdır” [2, s.27].

H.Araslı Füzuli yaradıcılığının əsasən sovet alimləri tərəfindən düzgün öyrənildiyini bildirir. O, Füzuli irsinin dərin ictimai mənasının açılmasına, onun şairlik qüdrətinin göstərilməsinə, yaradıcılıq sirlərinin daha aydın izah edilməsinə məhz sovet alimləri tərəfindən cəhd olunduğunu qeyd edir.

Füzulinin məhz sovet dönməsində ibtidai, orta və ali məktəb dərslərində mühüm yer tutduğunu bildirən alim inqilabın ilk illərindən sovet ədəbiyyatşünaslığında Füzuli irsinə yeni münasibət bəsləndiyini qeyd edir. Elə o dövrdə Azərbaycan şairi Abdulla Şaiq yazdığı dərslərdə Füzulinin ədəbi fəaliyyətini yeni görüşlə təhlil etməyə çalışdığını, onun qəsidələrinin bədii irsində səciyyəvi yer tutan əsərlər kimi dəyərləndirən tədqiqatçıların əksinə olaraq, onun saray əleyhinə yazdığı şeirləri misal gətirdiyini və onun qəsidəçilik üçün yaranmadığını sübut etdiyini bildirmişdir. Şairin Füzulinə təsəvvüflə əlaqələndirənlərə qarşı çıxaraq yaradıcılığına düzgün yanaşmağa cəhd etmiş, Füzuli yaradıcılığında kədərini ictimai mənasını aydınlaşdıraraq buradakı bədbinliyin fərdi deyil, ictimai xarakter daşdığını qeyd edir.

H.Araslı professor Bəkir Çobanzadənin 1925-ci ildə “Füzuli “Məqalələr məcmuəsində” çap olunan məqaləsində şairin yaradıcılığını təsəvvüflə bağlayanlara qarşı çıxaraq Füzuli məhəbbətinin həyatı və real olduğunu bildirir.

H.Araslı Azərbaycan dramaturgiyasının banisi C.Cabbarlının məqalələrində Füzuli yaradıcılığına daha düzgün qiymət verdiyini, lirikasını yüksək dəyərləndirdiyini qeyd edir.

H.Araslı Füzuli irsinin araşdırılmasında professor Mir Cəlalın tədqiqatının xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edir, onun 1940-cı ildə çap etdirdiyi “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı el-

mi əsərini, “Füzuli şeirlərindəki elm və bədii məntiq, “Füzulinin “Rind və Zahid”ində yenilik ilə köhnəliyin mübarizəsi” adlı məqalələrini yüksək dəyərləndirir.

H.Araslının füzulışünaslıqdan geniş söhbət açdığı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində şairin irsi “Füzuli dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı”, “XVI əsrdə Bağdad şairləri”, “Füzulinin həyatı”, “Füzulinin yaradıcılığı”, “Füzulinin lirikası”, “Füzulinin qəsidələri”, “Ənisül-qəlb”, “Füzulinin alleqorik poemaları”, “Bəngü-badə”, “Söhbətül əsmar”, “Həft cam”, “Leyli və Məcnun”, “Füzulinin nəsr”, “Füzulinin müəmmaları”, “Füzulinin tərcümələri”, “Füzulinin dil və üslub xüsusiyyətləri”, “Füzuli və dünya ədəbiyyatı” başlıqları altında geniş təhlil olunur.

1958-ci ili Həmid Araslı yaradıcılığında Füzuli ili kimi dəyərləndirmək mümkündür. Dahi şair Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyinə təsadüf edən bu il ərzində bütün alimlər kimi H.Araslı da dəfələrlə şairin yaradıcılığına müraciət etmiş, həyatı və əsərlərindən onlarla məqalələr yazmışdır. “Kitabiyyat”, “Könüllər fatehi (Füzuli haqqında)”, “M.Füzuli yaradıcılığının mütərəqqi xüsusiyyətləri”, “Məhəmməd Füzuli”, “Sözün qüdrəti”, “Böyük Azərbaycan şairi (Füzuli haqqında)”, “Dahi sənətkar, böyük mütəfəkkir”, “Füzuli və dünya ədəbiyyatı”, “Füzulinin çap olunmamış əsərləri haqqında”, “Füzulinin ərəb dilində yazdığı əsərləri”, “Füzulinin fars divanı”, “Füzulinin iki məktubu”, “Füzuli poeziyasının ümumdünya əhəmiyyəti”, “Ənis-ül qəlb. Füzulinin eyniadlı əsəri haqqında” və sair başlıqlı məqalələr dahi şairin ildönümünə həsr olunmuş və müxtəlif qəzet və elmi jurnallarda öz əksini tapmış məqalələrdir.

Görkəmli alim Həmid Araslının şairin vəfatının 400 illiyi ərəfəsində füzulışünaslığa, füzulisevərlərə bəxş etdiyi ən böyük töhfə “Füzuli” beşcildliyidir. O, dahi şairin əsərlərini bir araya toplayaraq tərtib etdiyi “Füzuli” adlı beşcildliyin ilk üç cildini 1958-ci ildə çap etdirərək ədəbiyyatşünasların, füzulisevərlərin ixtiyarına vermişdir. Əsərin ilk cildi 14x20 ölçüdə olub, 466 səhifədən ibarətdir. Kitabda Füzulinin əsərlərinin nəşrindən bəhs edən alim külliyyatın birinci cildinin elm aləminə məlum olan ən qədim divanı əsasında hazırlandığını bildirmişdir. H.Araslı şairin əlyazmalarının bizə gəlib çatmadığını, Füzulinin özünün tərtib etdiyi divanda belə bütün qəzəllərini toplaya bilmədiyini qeyd edir: “Aydındır ki, Füzulinin özü tərəfindən tərtib edilmiş divan belə onun Azərbaycan dilində olan bütün qəzəllərini əhatə etmir. Həmin divanın tərtib edilməsindən sonra şairin yazdığı qəzəlləri nəzərə alsaq, Füzuli divanını nöqsansız təb` etməyin mümkün olmadığı aydın olar” [4, s.6].

Sonra kitabda Füzulinin lirikasından (Mir Cəlal) söz açılmış, divanının dibaçəsi, qəzəllər, tərkibəndlər, tərcibəndlər, təxmis, müxəmməs, qitə və rübailər çap olunmuşdur.

360 səhifədən ibarət olan ikinci cildə “Leyli və Məcnun”, “Bəngü-Badə”, “Söhbətül əsmar”, “Müəmmalar”, “Hədisi-ərbəin”in tərcüməsi, “Şikayətnamə” əsərləri və Qazi Əlaiddinə, Əhməd bəy, Bayazid Çələbiyə yazdığı məktublar daxil edilmişdir. Cildə nüsxə fərqləri və lüğət öz əksini tapmışdır. Əsərin üçüncü cildi şairin farsca yazdığı divanı əhatə edir. 466 səhifədən ibarət olan kitabda divanın Azərbaycan dilində bədii tərcüməsi verilir. “Füzulinin farsca divanı haqqında” başlıqlı yazıdan sonra divanın dibaçəsi, 365 qəzəl, qitələr və rübailər tərcümə olunaraq cildə daxil edilmişdir.

Külliyyatın 1961-ci ildə çapdan çıxan 392 səhifədən ibarət dördüncü cildinə şairin qəsidələrinin dibaçəsi, Azərbaycan, fars və ərəbcə yazdığı qəsidələr, “Ənisül – qəlb”, “Fəzliyə nəsihət” əsərləri tərcümə olunaraq daxil edilmişdir. Müəllif kitabın “Füzulinin qəsidələri” adlı müqəddiməsində şairin əsərlərinin çapı zamanı buraxılan səhvləri qeyd edərək yazır: “Şairin əsərlərini nəşr edənlər bu günə qədər yanlış olaraq Füzulinin divanı ilə qəsidələrini qarışdıraraq onun ana dilində yazdığı divanı qəzəl və qəsidələrdən ibarət bilib çap etmişlər. Onun fars divanını da qəsidə və qəzəllərdən ibarət sayırlar. Halbuki biz dünya kitabxanalarında mövcud Füzuli divanlarının əksəriyyətini qəsidələrdən ayrı yazılmış görürük” [5, s.5]. Alim şairin 1589-cu ildə köçürülmüş nisbətən mükəmməl külliyyatında da hər üç dildə yazdığı qəsidələrin divanlarından ayrı yazıldığını və müqəddimə ilə başqa əsərlərindən fərqləndirildiyini qeyd edir. H.Araslı şairin özünün müqəddimədə müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif dillərdə qəsidələr yazdığını, onların şöhrət tapdığını və sonradan onları toplayaraq müstəqil bir əsər kimi külliyyatına daxil etdiyini bildirir.

Külliyyatın 1985-ci ildə nəşr olunan 240 səhifədən ibarət olan beşinci cildinə şairin nəsr əsərlərindən “Rindü Zahid”, “Səhhət və Mərz”, “Yeddi cam”, “Mətlül-etiqaq”, farsca qitə, tərkib-bənd, qəsidələrin tərcüməsi, şairin adına yazılmış şeirlər daxil edilmişdir. Əsərin sonunda izah və lüğət verilmişdir.

Beşcildlik 1996-cı ildə şairin anadan olmasının 500 illiyi ilə əlaqədar olaraq, müəyyən düzəlişlər və şairin “Hədiqət üs-süəda” əsəri əlavə edilərək altıncı cildlə birlikdə təkrar nəşr olunmuşdur.

Altıcildlik külliyyat 2005-ci ildə ölkə prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” imzaladığı 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına əsasən, 1996-cı il nəşri əsasında təkrar çap olunmuşdur.

1958-ci ildə H.Araslı “Əşari-müntəxəbi-farsi” adlı 239 səhifədən ibarət olan daha bir kitab çap etdirmişdir. Bu kitaba Füzulinin farsca yazdığı divandan 145 seçilmiş qəzəl, qitə və rübailər, şairin “Dər nəsihəti-fərzəndi-xod” başlıqlı oğlu Fəzliyə yazdığı nəsihəti və “Ənisül qəlb” qəsidəsi daxil edilmişdir.

Həmin ildə alimin redaktorluğu ilə daha bir neçə kitab işıq üzü görmüşdür.

H.Araslı 1958-ci ildə “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərini Yusif Ziya Şirvaninin tərcüməsi əsasında rus dilində çap etdirərək rusdilli oxucuların ixtiyarına vermişdir. C.Cəfərovun redaktorluğu ilə nəşr olunan əsər 236 səhifədən ibarət olub “Detyunizdat” nəşriyyatında çap edilmişdir. 1958-ci ildə alimin “Великий Азербайджанский поэт Физули” adlı daha bir kitabı Moskvada L.A.Novoçadovanın redaktorluğu ilə “Znanie” nəşriyyatında rus dilində çap olunmuşdur.

Nəticə. Ömrünü Azərbaycan klassik irsinin öyrənilməsinə həsr edən Həmid Araslı sonrakı illərdə də dəfələrlə Füzuli yaradıcılığına müraciət etmiş, “Füzulinin nəsr”, “XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, “Füzulinin qəsidələri”, “Füzuli ərəb tədqiqində”, “Son söz: Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasına”, “Nəvai və Füzuli”, “Müqəddimə əvəzinə”, “Füzuli əsərlərinin son cildi”, “Füzuli haqqında yeni tədqiqat” və sair başlıqlı məqalələrlə çıxış etmişdir.

Füzuli yaradıcılığının vurğunu, füzulisevər alim Həmid Araslı öz elmi fəaliyyəti dövründə şairin yaradıcılığını hərtərəfli araşdırmış və bu haqda elmi əsərlər yazmışdı. Onun yazdığı dəyərli elmi məqalə və kitablar hazırda da bütün füzulişünasların stolüstü kitabı və istinad mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Füzuli. Bakı, 1939.
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.
3. Araslı H. Füzuli. Bakı, 1958.
4. Araslı H. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.
5. Araslı H. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, IV cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.